

४३
४

आय

प्रयोगसंग्रहाख्यग्रन्थः

४३

✓ सटीकः

४ (B)

व्याकरणम्

वररामिका

४३/४ (B)

Prayoga Sangraha vya Granth

४३/४ (३) ✓

४३/४ (३)

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ नचाकोटीश्वरंचोभांगणेशं भारतीशुरं ॥ क्रियते बालबोधार्थं प्रयुक्तेः संग्रहो मया ॥ ३ ॥ गजाननमहं वैदेगजशा
सननंदनं ॥ अगजागजाकुंभारिकुचारचादनलालसां ॥ २ ॥ अत्र भगवान्वररुचिर्बालानामनन्यस्तपाणिनीयानां काव्याभ्यासे
छानां सुव्युत्पत्तिद्वारा समासतः संक्षेपतः प्रयोगविज्ञानार्थं प्रयोगसंग्रहस्य ग्रंथं निबध्नाति ॥ प्रयोगमिति ॥ प्रयोगमिच्छतां ज्ञातुं
ज्ञेयं कारकमादितः ॥ संज्ञया षट् विधं भेदास्त्रयोविंशतिधा पुनः ॥ ३ ॥ अस्यार्थः यो यथाविहितं शब्दप्रयोगं ज्ञातुमिच्छति तेनेछ
तापुरुषेण आदौ आदितः प्रथमतः कारकं संज्ञेयमिति ॥ शब्दाश्च याणां हि ज्ञेयानां मध्ये कारकं क्रियानिमित्तं ज्ञेयं ज्ञातव्यमित्य
र्थः ॥ इदानीमेषां विभाग आरभ्यते ॥ तत्र कारकं संज्ञयानाम् षट् विधं ॥ कर्तृ ॥ कर्म ॥ करणं ॥ संप्रदानं ॥ अपादानं ॥ अधिकरणं
चेति ॥ तद्भेदाः पुनस्त्रयोविंशतिधा भवन्ति ॥ यथा क्रमेणैकैकस्य संख्या विभागं करोति ॥ तत्रेति ॥ तत्र पंचविधः कर्ता कर्मस
प्तविधं भवेत् ॥ करणं द्विविधं चेत्त्रिविधं संप्रदानं ॥ अपादानं द्विधा चेत्तथाधारश्चतुर्विधः ॥ पंचविधः कर्ता सप्त
विधं कर्म ॥ द्विविधं करणं ॥ त्रिविधं संप्रदानं ॥ द्विविधं अपादानं ॥ चतुर्विधं अधिकरणं चेति ॥ तत्र पंचविधः कर्ता यथा ॥ स्व
तंत्रकर्ता ॥ हेतुकर्ता ॥ कर्मकर्ता ॥ अभिहितकर्ता ॥ अनभिहितकर्ता चेति ॥ स्वतंत्रः कर्ता पुण्यं करोति अथाहुः मैत्री भजंते

संज्ञाभेदाः

वया

+ कं

संतः गुणानामुच्यन्ते कुशलाः ॥ स्वतंत्रः कर्ता ॥ स्वतंत्रशब्देन क्रियानिरपेक्षार्थो विवक्षितः । तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । कर्तृसंज्ञं
कृत्वा तृतीयायां प्राप्तायामनभिहित इति विवक्षितत्वादिभिहिते कर्तरि प्रथमा । हेतुकर्ता यथा हितं लभते विनीताः तान् विनीतान् विहितं लभ
मानान् भीरुः प्रयुक्ते । हितं लभयते विनीता भीरुः ॥ तस्य योजको हेतुश्च ॥ तदित्यनेनानंतरकर्ता संबध्यते । तस्य प्रयोजकः तस्य योजकः नि
पातनात्समासः स्वतंत्रप्रयोजको यो अर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति । चकारात्कर्तृसंज्ञा च कर्तृसंज्ञा समावेशार्थः चकार । हेतुमति च
हेतुः स्वतंत्रस्य कर्तुः प्रयोजकस्तदीयो व्यापारः प्रेषणाध्यवसायादिः गुर्वदेराध्यायस्य सत्कारप्रतिज्ञासनं पूर्वकं कचिदर्थेनियोजनं सोऽस्मा
स्तीति हेतुमान् । तस्मिन्नाभिधेये पातोर्णिच । प्रत्ययो भवतीति णिच् । तस्य कर्तृत्वालंकारश्च । कर्मकर्ता यथा । स्वयमेव हृत्प्रयत्ने तु र्जनदो
षाः स्वयमेव द्विद्यंते प्राकृतजनस्नेहाः ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ कर्मणा कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति । अनभि
हितकर्ता यथा । साधनः परार्थसंपादयंति । ग्रामं गच्छति पुरुषः । ओदनं पचति सूपकारः । अनभिहितकर्ता यथा ॥ साधुभिरापाद्यंते
परार्थाः ओदनं पच्यते सूपकारेण ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ अनभिहिते कर्तृकरणे च तृतीया विभक्तिः स्यात् ॥ सप्तविधं कर्म यथा
इक्षितं कर्म । अनीक्षितं कर्म । इक्षितानीक्षितं कर्म । अकथितं कर्म । कर्तृकर्म । अनिहितं कर्म । अनभिहितं कर्म चेति । इक्षितं कर्म यथा

ओदनं भंक्ते मनुष्यः ॥ कर्तुरीक्षितं तमं कर्म ॥ कर्तुः क्रियया पुमिष्टतमं विवक्षितं । तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । इति कर्मसंज्ञा । कर्मणि द्वितीया ॥
अनभिहिते कर्मणि द्वितीया स्यात् । अनीक्षितं कर्म यथा । कल्याणमपि धर्मं प्रतिक्षिपन्ति पापबुद्धयः । विषं भक्षयति क्रुधः ॥ तथा युक्तं चानीक्षितं
तं ॥ येन प्रकारेण कर्तुरीक्षितं क्रियया युज्यते तेनैव प्रकारेणानीक्षितं च युक्तं भवति । अस्य कर्मसंज्ञा भवति । इक्षितानीक्षितं कर्म यथा । पायसं
सप्तयत्तत्रपतिरजोऽप्यवहरत्तिकुमारः ॥ अनादत्वाद्भजसः इक्षितानीक्षितं । अकथितं कर्म यथा । तंदुनोदनं पचति सूपकारः । गां दोग्धिं गोपालः । यत्तदन्तं पयो
पान्यते कंबलं ब्राह्मणः । गौं च शतं दंडयति । कृतमृणालिगोपालः । उपाध्यायं प्रपद्यति शास्त्रं शिष्यः । वृक्षमवचिनोति फलानि दारुकः । शिष्यं ब्रवीति धर्मं
गुरुः । पुत्रमनुशास्ति शास्त्रं पिता । शतं जपति देवदत्तः । रुधां क्षारं धिमध्नाति हरिः । देवदत्तः शतं पुष्पाति । ग्राममजान्नपति हरिः कर्षति वदति वा ॥
अर्थनिबंधनेपसंज्ञा । बलिं ससृते वरुधा । माणवकधर्मसाधने अक्षिधत्ते वत्कीत्यादि । अकथितं कर्म यो ॥ श्लोकः ॥ दुद्यात्पयं दंडुधिं प्राच्छिन्नं पुशां शिजिमकु
पां ॥ कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृषह ॥ ६ ॥ परिगणनं कर्तव्यं ॥ अकथितं च ॥ नापि विशेषकथाभिर्यत्कथितं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति ॥ क
र्मणि द्वितीयायेति द्वितीया । कर्तृकर्म यथा । गच्छति शिष्यो ग्रामं । गमयति शिष्यं ग्रामं गुरुः । वेदार्थं वेदयति शिष्यं गुरुः । अमृतमश्नं
ति देवाः । देवानमृतं आशयति हरिः । वेदमधीते विधिः । वेदमध्यापयति विधिं हरिः । आस्ते सलिले पृथ्वी । आसयति सलिले पृथ्वीं वराहः ॥

+ गन एते दृष्टं ध्यातवः + ४

॥ गतिबुद्धिमत्त्ववसानार्थं शब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्तासंज्ञा ॥ अर्थशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यसानार्थानां शब्दकर्मकर्मकाणां यणो यः क
 + ते २ त्सिष्ये कर्मसंज्ञो भवति। इति कर्मसंज्ञा। अभिहितं कर्म यथा। कटः क्रियते देवदत्तेन। अनभिहितं कर्म यथा। कटं करोति देवदत्तः॥ द्विविधं करणं यथा
 २ + वृत्तं ३ ॥ बाह्यं। अभ्यंतरं चेति। शरीरादवयवादन्यद्बाह्यं॥ दात्रेण लुनाति स्त्री। हीनकर्मकारः। परशुना धिनर्त्ति नक्ष्त्रा॥ अभ्यंतरं करणं यथा॥ शरीरादवयवा + वासं करणं यथा
 श्रितं यत्नतः भ्यंतरं॥ मनसा पाटली पुत्रं गच्छति देवदत्तः। चरुपासुपगृह्णाति नरः॥ साधकत्तमं करणं॥ क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं
 विवक्षितं। तत्करणसंज्ञं भवति। इति करणसंज्ञा॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया॥ कर्तृरि करणे च कारके तृतीया वि। भक्तिर्भवति। इति तृतीया॥ कथं नि
 विधं संप्रदानं॥ मेरुं। अनुमंत्रं। अनिराकृत्येति॥ मेरुं यथा॥ ब्राह्मणाय गां ददाति धार्मिकः। सहि ब्राह्मणे धार्मिकमासाद्य गां मद्यं देहीति मे
 + त ४ रयति तस्मादिव मेरुं दत्तुं च्यते॥ अनुमंत्रं यथा॥ अनिथये फलक्षु फलं ददाति तपो धनः। सह्याति धर्मं द्युं वृक्षं फलं देहीति न तावत्प्रेरयति। तेन
 यदायमानमनुमन्यते तस्मादनुमंत्रं दत्तुं च्यते॥ अनिराकर्तृ यथा॥ पुरुषोत्तमाय पुत्रं ददाति पुरुषः। सहि पुरुषोत्तमो मद्यं न दद्यादिति न निराक
 रति तस्माद निराकर्तृ दत्तुं च्यते॥ कर्मणा यमभिप्रेतिसं प्रदानं॥ कर्मणा करणभूतेन कर्ता यमर्थमाभिप्रेतिसं प्रदानं। इत्यनेन संप्रदा
 नसंज्ञा॥ चतुर्थी संप्रदाने॥ निष्कृन्तुन धित समासैरनभिहितं संप्रदाने चतुर्थी विभक्तिर्भवति॥ नमः स्वति स्वाहा स्व धालं वषट् योगाञ्च॥ १

४३/४ (३)

४३/४ (३)

श्रीगुरुभ्योनमः॥ नत्वा कोटीश्वरं चोभांगणेशं भारतीगुरुं॥ क्रियते बालबोधार्थं प्रयुक्तेः संग्रहो मया॥ ३॥ गजाननमहं वैदे गजरा
 सननंदनं॥ अगजा गजाकुंभारि कुचारचादनलालसा॥ २॥ अत्र नगवान्वर रुचिर्बालानामनन्यस्तपाणिनीयानां काव्याभ्यासे
 छानां सुख्युत्पत्तिद्वारा समासतः संक्षेपतः प्रयोगविज्ञानार्थं प्रयोगसंग्रहव्यग्रं धनं निबध्नाति॥ प्रयोगमिति॥ प्रयोगमिच्छतां ज्ञातुं
 ज्ञेयं कारकमाहितः॥ संज्ञया षट् विधं भेदास्त्रयोविंशतिधा पुनः॥ ३॥ अस्यार्थः यो यथा विहितं शब्दप्रयोगं ज्ञातुमिच्छति। तेनेछ
 ता पुरुषेण आदौ आदितः प्रथमतः कारकं संज्ञेयमिति। शब्दाश्रयाणां हि ज्ञेयानां मध्ये कारकं क्रियानिमित्तं ज्ञेयं ज्ञातव्यमित्य
 र्थः॥ इदानीं भेदां विभाग आरभ्यते। तत्र कारकं संज्ञयानाम् षट् विधं। कर्तृ। कर्म। करणं। संप्रदानं। अपादानं। अधिकरणानि
 चेति। तच्चेदाः पुनस्त्रयोविंशधा भवन्ति॥ यथा क्रमेणैकैकस्य संख्या विभागं करोति। तत्रेति। तत्र पंचविधः कर्ता कर्मस
 पविधं भवेत्॥ करणं द्विविधं चेत्त्रिविधं संप्रदानं॥ अपादानं द्विधा चेत्तथाधारश्चतुर्विधः॥ पंचविधः कर्ता सप्त
 विधं कर्म॥ द्विविधं करणं॥ त्रिविधं संप्रदानं॥ द्विविधं अपादानं। चतुर्विधं अधिकरणं चेति॥ तत्र पंचविधः कर्ता यथा। स्व
 तंत्रकर्ता। हेतुकर्ता। कर्मकर्ता। अभिहितकर्ता। अनभिहितकर्ता चेति॥ स्वतंत्रः कर्ता पुण्यं करोति श्रद्धालुः मैत्री भजंते

संज्ञा

यथा

षष्ठीयथा ॥ मयाममवासेव्योहरिः ॥ कृत्यानां कर्तृरिति ॥ इति षष्ठी ॥ ॥ लो ॥ तथा कर्मण्यभिहिते विभक्तिर्विधिपूर्वका ॥ अस्यार्थः यथा कर्तृर्वाभिहिते प्रथमा ॥
 पचत्योदनं देवदत्तः ॥ इति तयाभिहिते कर्मणि प्रथमेव भवति ॥ ओदनं पच्यते देवदत्तेन ॥ ॥ लो ॥ अनुक्तप्रथमां हित्वा पंचमी सप्तमी तथा ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ अनुक्ते कर्मणि प्र
 थमां पंचमी सप्तमी वृजिपितृशेषाश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति ॥ काः शेषाः ॥ द्वितीया तृतीया चतुर्थी षष्ठी चेति ॥ द्वितीया यथा ॥ ग्रामे गच्छति पुरुषः ॥ कर्मणी द्वितीया
 इति द्वितीया ॥ तृतीया यथा ॥ पुत्रेण संजानीते पिता ॥ पुत्रं संजानीत इत्यर्थः ॥ संज्ञो न्यतरस्यां ॥ कर्मणी तृतीया ॥ चतुर्थी यथा ॥ ग्रामाय व्रजति पुरुषः ॥ ग्रामे व्रज
 तीत्यर्थः ॥ गत्यर्थे कर्मणि द्वितीया चतुर्थी चैष्टायामन ॥ ध्वनि ॥ इति चतुर्थी ॥ षष्ठी यथा ॥ ग्रामस्य गतः देवदत्तः ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ इति षष्ठी ॥ ॥ लो ॥ तृतीया पं
 चमी चैव षष्ठी च करणे त्रिधा ॥ अस्यार्थः ॥ करणे तृतीया पंचमी षष्ठी च भक्तयो भवन्ति ॥ तृतीया यथा ॥ परशुना धिनति वृद्धं तदा ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥
 इति तृतीया ॥ पंचमी यथा ॥ स्तोकां अनुक्तः ॥ करणे च स्तोकात्स कृद् कतिपयस्यासत्त्वच न स्येति पंचमी ॥ षष्ठी यथा ॥ घृतेन संजानीते मित्रं ॥ घृतेन मि
 त्रं प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ त्रिदिविदस्य करणे इति षष्ठी ॥ ॥ लो ॥ षष्ठी चतुर्थी तृतीया संप्रदाने तया त्रिधा ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ यथा करणे त्रिधा तया इति ॥ पुरुषमृगं चंद्रम
 सो दानव्यः ॥ चंद्रमसे दानव्यमित्यर्थः ॥ चतुर्थी चैव बहुलं चंद्रसि ॥ इति संप्रदाने षष्ठी ॥ चतुर्थी यथा ॥ कृत्वा धिताय ओदनं ददाति देवः ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥ इ
 ति चतुर्थी ॥ तृतीया यथा ॥ दास्यामालां संप्रयच्छेत् कामुकः ॥ दास्ये मालां संप्रयच्छेतीत्यर्थः ॥ समस्ततृतीया युक्तत्वात् ॥ दाणश्च साव्ये च चतुर्थी ॥ इति च

तुर्थी चैव तृतीया ॥ उभयमनेन संप्रयत्ते ॥ तृतीया विभक्तिरात्मनेपदं विधानं चेति ॥ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थी चैव तृतीया भवति इति वक्तव्यं ॥ अशिष्टव्य
 वहारे धूर्तव्यवहारः ॥ ॥ लो ॥ पंचमी खल्वपादाने वर्तते न ततो न्यथा ॥ अस्यार्थः पंचमी यथा ॥ पर्वतादवतरन्ति महर्षयः ॥ अपादाने पंचमीति ॥ पंचमी
 ॥ ॥ लो ॥ सप्तम्येवाधिकरणे कारकस्यैव संग्रहः ॥ ॥ अस्यार्थः सप्तमी यथा ॥ ग्रामे वसति देवदत्तः ॥ सप्तम्यधिकरणे येति सप्तमी ॥ सप्तम्यर्थे द्वितीया द
 यो भवन्ति ॥ यथा ॥ शय्यामधि शेते अधितिष्ठति अस्ते ध्यो पुरुषः ॥ अधिशीः स्यात्सं कर्म ॥ इति कर्म संज्ञा ॥ संग्रहः दिक् प्रदर्शनमात्रमित्यर्थः ॥ विस्त
 रेण वृत्त्यादौ द्रष्टव्यः ॥ इति प्रयोगविवेके वररुचि विरचिते प्रथमः पटलः ॥ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ द्वितीयः पटलः ॥ इति लक्षितोभिहितानभि
 हितयोः स्वभावः कियंतस्तदभिधायका अनभिधायकाः प्रच्यंते ॥ ॥ लो ॥ समासस्तद्धितस्तिङ् कृत्ते चत्वारोऽभिधायकाः ॥ त एवा ननिसंबंधे भवत्य
 नभिधायकाः ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ कर्मणा वा कर्त्रा वा संबंधे ते चत्वारोऽभिधायकाः ॥ ॥ लो ॥ ताभ्यामननिसंबंधे चत्वारो नभिधायकाः ॥ षोडासमासाः संक्षे
 पादष्टाविंशतिधा पुनः ॥ ॥ नित्या नित्यत्वयोगेन लुगलुक्तेन च द्विधा ॥ अस्यार्थः ॥ षोडासमासाः कर्मधारयो बहुव्रीहिर्दिगुद्वंद्व अव्ययीभाव
 ध्येति ॥ विस्तरेण अष्टाविंशतिधा भवन्ति ॥ षष्ठादस्य विभागं वक्ष्यामः ॥ नित्या नित्यत्वयोगेन येति द्विविधः समासो भवति ॥ नित्योपया ॥ प्रकर्षेण च

४

ति १

रतीतिप्रचरः॥कुंभं करोतीति कुंभकारः॥यदानित्यं समासोपंतर्हिकथं कुंभं करोतीति वाक्यं क्रियते॥नैष दोषः॥अपरशब्देनार्थप्रतिपादकं वाक्यं क्रियते॥यथा
स्त्रीष्वधिकृत्य कथाप्रवर्तते अधिस्त्रीति॥कर्मण्यण॥कर्मण्युपपदे धातोरणप्रत्ययः स्यात्॥इत्यणप्रत्ययः॥उपपदमति॥उपपदं कृतं तस्मै नित्यं
समस्यते॥अति॥नश्च समासः इति समासः॥अनित्यो यथा॥राज्ञः पुरुषराजपुरुषः॥राज्ञः पुरुष इति वा॥षष्ठी समासस्य विभाषितत्वादनित्यत्वमुच्यते॥
लुक समासो लुक समासश्चेति॥तत्रादौ कृष्णाश्विनः कृष्णाश्विनः॥द्वितीयाश्विनातीतपतितंगतात्यन्ते प्राप्तापन्नैरिति समासः॥कृतधित समा
साश्चेति प्रतिपदिकसंज्ञायां रूपो धातुप्रातिपदिकयोरिति रूपोलुपू॥अलुग्यथा॥कंठे कालो यस्य कंठे कालः॥उरसिलोमानियस्य उरसिलोमा॥स
प्तस्युपगमपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाचोत्तरपदलोपश्चै समासः रूपो धातुप्रातिपदिकयोरिति रूपोलुकि प्राप्ते अलुगुत्तरे पद इत्यधिकृत्य अर्धमस्त
कात्स्वांगौ दकाम इति सप्तम्यां अलुक्॥योरस्य कुलं चोरस्य कुलं॥षष्ठाशो आशो यो लेष षष्ठा अलुक्॥अनाशो शो किं ब्राह्मणकुलं॥श्लो०॥
नत्राष्ट धातुपुरुषः सप्तधा कर्मधारयः॥३॥सप्तधा च बहुव्रीहिर्द्विगुरा भाषितो द्विधा॥॥तत्राष्ट धातुपुरुषो यथा॥प्रथमान्तपुरुषो द्वि
भूतपुरुषश्चेति॥तत्र प्रथमान्तपुरुषो यथा॥पूर्वकायस्य पूर्वकायः॥पूर्वापरार्धौ तत्र मेकदेशे नैकाधिकारणं इति समासः॥अर्धं विष्यत्याः अर्धं १

४

प्रतिकारकं ३

नित्यतुर्णी॥द्विविधमपादानं यथा॥चलं॥अचलं चेति॥चलं यथा॥धावतो ह्यस्तनः पतति हस्तकः॥अचलं यथा॥ग्रामादागच्छति देवदत्तः
पर्वतादवतरति महर्षयः॥ध्रुवमपाये अपादानं॥अपायो विभ्लेषः॥अपाये साध्ये य ध्रुवं अधिष्ठानं विवक्षितं कारकं तदपादानं संज्ञकं भवति॥इत्यपादान
संज्ञा॥अपादाने पंचमी॥तिङ्कृतधित समासे रनभिहित अपादानकारके पंचमी विभक्तिर्भवति॥इति पंचमी॥कथमाधिकरणं चतुर्विधं॥अभिध्यायकं
औपप्लविकं॥वैषयिकं॥सामीप्यकं चेति॥आद्यं यथा॥तिलेषु ते लं व्याप्तं॥औपप्लविकं यथा॥कटे आस्तनरः॥वैषयिकं यथा॥मोक्षे रक्षा अस्ति मुमुक्षोः॥
सामीप्यकं यथा॥गंगायां घोषः॥आधारे अधिकरणं॥आधिर्यं ते स्मिन्नित्याधारः॥कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रय भूतयोः क्रियां प्रतिपत्त्या धारुनदधिकरणं॥
इत्यधिकरणसंज्ञा॥सप्तम्याधिकरणे च॥अधिकरणे कारके सप्तमी स्यात्॥इति सप्तमी॥श्लो०॥करोति कारकं सर्वतस्वातंत्र्यविवक्षया॥अस्यार्थः
यदि करोति इति कारकं इत्यन्वर्थसंज्ञानर्हिकेतैव कारकसंज्ञो भवति॥इति शणिकथं कारकसंज्ञानि भवन्ति अत्रोच्यते तान्येव सर्वाणि कारकतयेव
वक्तव्यानि कुतः॥तस्वातंत्र्यविवक्षया॥तत्तत्स्वव्यापारेषु स्वातंत्र्यविवक्षया स्वातंत्र्यं विवक्ष्यते तद्विधेयं यात्रसिद्धिं सर्वेषां कारकत्वमिति॥श्लो०
तत्र कर्तृणां भिहिते प्रथमे विधीयते॥कोयः अभिहिते कर्तारि प्रथमे भवति॥यथा॥पचत्यो दनं देवदत्तः॥तृतीयावाचवाषष्ठी स्मृतानां भिहिते द्वि
धा॥६॥अनभिहिते कर्तारि द्वे भिद्विभक्ती भवतः तृतीया षष्ठी च॥तृतीया यथा॥ओदनं पच्यते देवदत्तेन॥कर्तृकरणयोस्तृतीया॥इति तृतीया॥

ति

सप्तमी

५

मासः॥ ब्राह्मणस्य याजकौ मातृगणयाजकः॥ याजकादिभ्यश्चेति समासः॥ सप्तमीतत्पुपोयथा॥ अक्षेपुशोऽः अ० उ०॥ शोडोऽरिति समासः॥ पाटलीपुत्रेषु सिधुः॥ सिधुश्च
 पक्वधेयेति समासः॥ नभूतः पोयथा॥ अजात्यः॥ नभूदिति समासः॥ नलोपो नभूरति नभूरति नलोपः॥ नअभ्वः अनभ्वः॥ सत्पधा कर्मधारयोयथा
 विशेषणपूर्वः विशेष्यः वि० णो० उप० प्र० उप० उ० संता० प्र० अव० प्र० येति॥ विशेषणप्र० यथा॥ स्त्रीलिंगे एकवचने॥ रक्ताचलताचरकलता॥ रक्तेचने लतेचर
 कलते॥ बहुवचने॥ रक्ताभ्यताः लताचर० क्ताः॥ पुल्लिंगे एकवचने॥ कृष्णाभ्यासौ सर्पभ्यकु० र्षः॥ द्विवचने॥ कृष्णोच्यतो सर्पोच्यकु० र्षो॥ बहुवचने॥ कृष्णाभ्य
 ते सर्पाभ्यकु० र्षाः॥ नपुंसक एकवचने॥ नीलेचनत् उत्पलेचनी० ले॥ नीलेचने उत्पलेचनी० ले॥ बहुवचने॥ नीलानि चतानि उत्पलानि चनी० नि॥ विशेषणं
 विशेष्येण बहुलं भित्ति समासः॥ विशेष्यप्र० दोयथा॥ वैष्णवकणभ्यासौ खसुचिभ्यवैया० चिः॥ कुत्सितानि कुत्सैनेरिति समासः॥ कुत्सितानि सुबंतानि कु
 त्सनवचने॥ सहसमस्यते समासाः॥ तत्पुरुषसंज्ञो भवति॥ विशेषणो० यथा॥ सीतो ह्यं॥ अत्र विशेषणं बहुलं समासः॥ उप० प्र० यथा॥ शंखद्वपांडु
 रः शंख० रः॥ उपमानानि सामान्यवचने॥ उपमीयंते तेनेति उपमानानि॥ समानो धर्मः सामान्यं॥ उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः विशेषवच
 नः सामान्यवचनः॥ उपमानवचनानि सुबंतानि सामान्यवचने॥ सहसमस्यते सत्पुरुषः॥ उप० उ० यथा॥ पुरुषाय व्याघ्र इव पुरुष० घ्नः॥ नरः सिं
 ह इव नरसिंहः॥ पुरुषायं ऋषभ इव पुरु० र्षभः॥ उपमिति व्याघ्रादिकिः सामान्य प्रयोगे उपमेयवाचि सुबंत उपमानवचने व्याघ्रादिकिः सहसम

५

स्यते परिनसामान्यवाचिशब्दः प्रपुन्यते सत्पुरुषसंज्ञो भवति॥ संभाव० पूर्व० यथा॥ गुण एव धनं गुण धनं सकृत्तवं धुमपरव्यंसकादपश्य विग
 नावंसौयस्य० व्यंसः मपर एव व्यंसको मपर व्यंसकः मपर व्यंसकादपश्य॥ समुदायस्तत्पुरुषसंज्ञा भवति॥ अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो
 मपर व्यंसकादिषु दृष्टव्यः॥ सप्तधा बहुव्रीहिः कथं॥ द्विपदो बहुपदो संख्येत्तरपदो संख्यो भयपदो सहपदो व्यतिहारलक्षणो दिगंतराललक्ष
 णश्चेति॥ बहुव्रीहिद्विपदो यथा॥ आरूढो वानरो यं वृक्षं आरूढरः वृक्षः द्विवचने न च द्विपदबहु॥ व्रीहिः षड्विधं॥ द्वितीया द्विपदबहु व्रीहि
 स्तृतीया द्विपदबहु व्रीहिश्चतुर्थी द्विपदबहु व्रीहिः पंचमी द्विपदबहु व्रीहिः षष्ठी द्विपदबहु व्रीहिः सप्तमी द्विपदबहु व्रीहिश्चेति॥ प्रथमा व
 हुव्रीहिर्नास्ति॥ पुल्लिंगे एकवचने द्वितीया॥ आरूढो वानरो वृक्षो तौ॥ आरूढवानरौ॥ बहुवचने॥ आरूढा वानरा यस्ते आरूढ० राः॥ द्वितीया द्विप
 दबहुव्रीहिः स्त्रीलिंगे एकवचने॥ आरूढं उडपं यास्ता आरूढेय० नदी॥ द्विवच॥ आरूढं उडपं येते आरूढे उडपे नद्यौ॥ बहुवचने॥ आरूढं उडपं
 यास्ताः आरूढे उडपाः नद्यः॥ नपुंसक एकवचने॥ श्रितः जनः यत्तत्तुश्चि० जनं कुलं॥ द्विवचने॥ श्रितः जनः येनेति श्रितजने कुले॥ बहुवचने॥ श्रितः
 जनः यानि तानि श्रितजनानि कुलानि॥ तृतीया द्विपदबहु व्रीहिर्यथा॥ जितः कामो येन सः जितकामः हरः॥ द्विवचने॥ जितः क्रोधायाभ्यां तौ जि
 तक्रोधौ ऋषी॥ बहुवचने॥ जिताः शत्रवः ये ते जितशत्रवः राजानः॥ जितः चंद्रो ययासा जितचंद्रो रोहिणी॥ द्विवचने॥ याभ्यां ते॥ बहुव

६

चने॥याभिस्ताः॥नपुंसकलिगेतृतीयाद्विपदव०यथा॥जितंपदंयेनतत्तजितपदंमुरवं॥द्विवचने॥याभ्यांने॥बहुवचने॥येस्तानि॥चतुर्थीद्विप
दबहुव्रीहिर्यथा॥उपनीतंभोजनंपस्यसःउप०भोजनःब्राह्मणः॥पंच०यथा॥निष्क्रान्तोजनःपस्मान्तु जनेनगरं॥षष्ठीद्वि०यथा॥पीतंअं
रंयस्यसःपीतां०रः॥हरिः॥सप्तमीद्वि०यथा॥उपवीतःविभवःयस्मिन्सःग्रामः॥शेषेबहुव्रीहिरित्यधिकृत्य अनेकमन्यपदार्थो अनेकं सुव
तंसमर्थपदमन्यपदार्थेवर्तमानमन्योन्यंसहविभाषासमस्यतेसप्तमासोबहुव्रीहिसंज्ञोभवति॥प्रथमानंतवर्जिधत्वासर्वविभक्त्यर्थेषुबहु
व्रीहिर्भवति॥बहुपदोयथा॥पराक्रमेणोपार्जिताःसंपदः॥येस्तेपरा०दः॥पुरुषाः॥पर्ववत्समासः॥संख्योत्तरपदोयथा॥सप्तपेदशानांमिमेपुरुषाः
उपदशाः॥नवएकादशवेत्यर्थः॥सप्तपेविंशतीनांमिमेउपविंशाः॥संख्योभयपदोयथा॥द्वेवात्रयोवादित्राः॥संख्ययाव्यपासन्नादराधि
कसंख्याःसंख्येये--याःसंख्याःसंख्येयेवर्तन्तेतामिःसहअव्ययादयःसमस्यतेसप्तमासाबहुव्रीहिसंज्ञोभवति॥बहुव्रीहोसंख्येयेउजबहु
गुणान्॥संख्येयेयोबहुव्रीहिसस्मादबहुगुणान्॥उच्यतेयथाभवति॥समासांतठतिविंशतेतिरितिहिलोपः॥सहपूर्व०यथा॥सह
मूलेनोद्धृतःस०तः॥तेनसहेतितुल्ययोगे॥सहेत्येतेछद्मरूपं॥तुल्ययोगेवर्तमानेनृतीयांतेनसहसमस्यतेसप्तबहुव्रीहिसमासो
भवति॥वोपसर्जनस्य॥उपसर्जनसर्वाविषोबहुव्रीहिःतद्वयवस्यसहस्रस्यसदस्यमादेशोभवति॥वासपुत्रः॥व्यनि०यथा॥

६

ति२

षिष्की॥अर्धेनपुंसकमितिसमासः॥द्वितीयंभिक्षायाःतृतीयंभिक्षाभिक्षाद्वितीयमित्यादिद्वितीयतृतीयतुरीयाण्यन्यतरस्यादितिसमासः॥प्राप्तोजीविकां
प्राप्तजीविकः॥प्राप्तापन्नैरिद्वितीययेतिसमासः॥कस्मात्प्रथमातत्पुरुषउच्यते॥पूर्वपदार्थप्रधानत्वानुविभक्तिःपूर्वपदस्यभवति॥तथाविभक्त्याविशेष्य
तेनस्मात्प्रथमातत्पुरुषः॥द्वितीया०षोयथा॥वृक्षंश्रितःवृक्षश्रितः॥द्वितीयाश्रितेत्यादिनासमासः॥कृतधितसमासाभ्येति॥प्रातिपदिकेसंज्ञायाम्
पोधातुप्रातिपदीकयोरितिरुपोलुक्॥वर्षभोग्योवर्षभोग्यः॥कालाध्वनोरन्यंतसंयोगेइतिद्वितीया॥अन्यंतसंयोगेचद्वितीयासमासः॥तृती०
षोयथा॥शंकुलमारवंदःशं०दः॥तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेनेतिसमासः॥मासेनपूर्वोपूर्वमासेः॥इत्यादिपूर्वसदृशसमानार्थकलहनिपु
णभिन्नल्लङ्घेणोरितिसमासः॥चतुर्थी०षोयथा॥यथायदास्य०दरु॥कुंडलायहिरण्यंकुंडल०रण्यं॥तादर्थ्यचतुर्थीव्यक्तव्येतिचतुर्थी॥अर्थेनसहनि
त्यसमासोविशेष्यलिंगतायेतिवक्तव्यं॥ब्राह्मणायांब्राह्मणार्थःसूयःब्रा०येयं०थोत्रःब्रा०यः॥भूतायबलिःभूतबलिः॥इत्यादियचतुर्थी॥तदर्थी
र्षवलिहितसुखराक्षितैरितिसमासः॥पंचमी०षोयथा॥सिंहाद्वयंसि०भयं॥मीनार्थानांमितिपंचमी॥पंचमीभयेनेतिसमासः॥अर्थाद्वेत्तः
अ०तःइत्यादिअपेताषोडशमुक्तपतितापेनौपमैरत्यशःइतिसमासः॥षष्ठी०षोयथा॥वृक्षस्यफलंवृ०लं॥शेषेषष्ठीतिषष्ठी॥षष्ठीस

संज्ञायां ॥ द्विगुरेकवचनं ॥ द्विगुसमास एकवद्भवति ॥ सनपुंसकं ॥ यस्यायमेकवद्भावः सनपुंसकलिङ्गो भवति ॥ अकारांतीत्तरपदो द्विगुस्त्रि
 यामिष्टइतिस्त्रीलिङ्गतायां ॥ द्विगोः द्विगुसंज्ञकाप्रतिपादकादन्तास्त्रियां यीचप्रत्ययो भवति ॥ इतिप्राप्तेयीपि ष्टगादिभ्यः प्रतिबोधोक्त
 व्यः इतिप्रातिषेधः ॥ अनेकवचनं यथा ॥ चतस्रोदिशः चतुर्दिशः ॥ त्रयो लोकास्त्रि लोकाः ॥ दिक्संख्ये संज्ञायां ॥ दिक्वाचिनः संख्यावाचि
 नश्चसमा ॥ नाधिकरणेनसुबन्तेनसहसमस्यतेसत्तत्पुरुषः ॥ १० ॥ द्वंद्वश्चतुर्विधोत्तेयोव्ययीसावो द्विधामतः ॥ तेषां पुनः समासानां प्राधा
 न्यंसा चतुर्विधं ॥ ११ ॥ अस्वार्थः ॥ द्वंद्वश्चतुर्विधोयथा ॥ समुच्चयान्वयेतरतरयोगसमाहाराश्चेति ॥ तत्रसमुच्चयान्वययोरसामर्थ्यात्
 समासो नास्ति ॥ समर्थः पदविधिकारात् ॥ समुच्चयोयथा ॥ देवदत्तः पत्नियज्ञदत्तश्च ॥ अन्वायथा ॥ वरौ सिद्धामरगंयानय ॥ समा
 हायथा ॥ शंखश्चपटहश्चशंखपटहं ॥ द्वंद्वश्चाणिनृपसेनां गानां प्राण्यगानां ॥ तौ सौ ॥ नां ॥ यद्वंद्वैकवद्भवति ॥ नपुंसकत्वं च ॥ इतरेय
 था ॥ देवदत्तश्चयज्ञदत्तश्चदेव ॥ तौ विवादं कुरुतः ॥ चार्थे द्वंद्वः ॥ अनेकं सुबन्तं समर्थं चार्थे वर्तमानं ॥ नमन्योन्यं समस्यते समासो द्वंद्वः ॥ अव्य
 यीसावो द्विधायथा ॥ नामपर्वपदो यपर्वपदश्चेति ॥ नाम ० १ ॥ यथा ॥ शाकस्यमात्राशाकप्रतिफलस्यमात्राफलप्रतिरूपस्यमा
 त्रा रूपप्रति ॥ सुप्रतिनामार्थे ॥ मात्रास्तोकोत्पत्तिमितिपर्यायमात्रार्थे वर्तमानेप्रतिनासहसुबन्तं समस्यते सो व्ययीसावः ॥ अव्ययी

पर्वपदोयथा ॥ कुंभस्यसमीपेउपकुंभं ॥ अव्ययं विभक्तिः समीपसमृद्धिबृद्ध्याभावात्प्राप्तं प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्ययानुपूर्वयोगेण
 यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषुयत्नविस्तृत्यार्थेदिषुवर्तमानमव्ययंतत्समेथेनसुबन्तेनसमस्यते ॥ विभक्त्यर्थेयथा ॥ हरोअधिअधि
 हरिः ॥ समीपेउपकुंभं ॥ समृद्धौमद्राणांसमृद्धिः समुद्रं धृतिअर्थेयवानांवृद्धिः दुर्ध्वनं ६ अर्थाभावे ॥ मक्षकाणां सभावो निर्माक्षिकं ॥
 अल्पयेहिमस्याल्पयेतिहिंसं ॥ संप्रतिनिद्रासंप्रतिनयुज्यतइतिअतिनिद्रं ॥ शब्दप्रादुर्भावे ॥ हरिशब्दस्यप्रकाशः अतिहरिः ॥ प्रश्नार्थे
 ॥ विष्णोः पश्चादनुविष्णुः ॥ यथार्थे ॥ शक्तिमनन्तिक्रम्ययथाशक्तिः ॥ आनुपूर्व्ये ॥ ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं ॥ योगपदे ॥ चक्रेणयुगपत्
 सचक्रं ॥ सादृश्ये ॥ सदृशः संख्यासंख्यी ॥ संपत्तौ ॥ क्षत्राणांसंपत्तिः सक्षत्रं ॥ साकल्ये ॥ नृणामप्यपरित्यज्यसत्तृणमिति ॥ अन्ते ॥ अ
 ग्निगंधपर्वतं साग्निः ॥ अव्ययीसावश्चइत्यव्ययं ॥ क्रममनन्तिक्रम्यवर्तनइतियथाक्रमं ॥ येयेवृद्धा यथावृद्धं ॥ ब्राह्मणानांमंचयस्व ॥ य
 थासादृश्ये ॥ असादृश्येवर्तमानोयथाशब्दः सुबन्तेनोत्तरपदेनसमस्यतेसो व्ययीभावः ॥ नाव्ययीभावादतोमुखं पंचम्याः ॥ इतिनलुकं ॥
 तस्यपंचमीविज्ञाअमादेशः अदन्ताक्षि ॥ यथाशक्तिः ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलं ॥ तयोर्बहुलममुक्तावः स्यात् ॥ उपकृष्टं ॥ उपकृष्टेनको

८

र्थः॥ उपकृष्टेन स्तिनः॥ सादृश्येन युयाहुरिः॥ तथा हरः॥ यावदसंज्ञतावत् ब्राह्मणानामसंज्ञयस्य॥ यावत्संज्ञाणि संभवन्ति तावत् ब्राह्मणानामसं
 ज्ञयस्यैतत्पर्यः॥ यावदवधारणे॥ अवधारणे वर्तमानो यावच्छ्रुत्तरपदेन संबन्धेन समस्यने॥ तेषामिति॥ कोर्थः॥ पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरप
 दार्थप्रधान अन्यपदार्थप्रधानानुसंग्यपदप्रधानेति सत्पुरुषो द्विप्रधानः॥ पूर्वपदार्थप्रधानपदार्थेति॥ आद्यो यथा॥ प्राप्तजीविकः॥ उ
 त्तरपदार्थप्रधानः॥ राजपुरुषः॥ कर्मधारयोऽपि द्विविधः॥ प्रधानः॥ पूर्वपदार्थप्रधानेति॥ पूर्वपदार्थप्रधानो यथा॥ पुरुषर्षभः॥ द्वितीयो
 यथा॥ नीलोत्पलः॥ बहुव्रीहिद्विप्रधानः अन्यपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानेति॥ अन्यपदार्थप्रधानो यथा॥ आरूढवानरो वृक्षः॥
 उत्तरपदार्थप्रधानो यथा॥ द्विनात्रिचतुराः पंचपाः॥ द्वंद्वजन्यपदार्थप्रधान एव॥ रामकृष्णो॥ द्विगुत्तरपदार्थप्रधान एव॥ त्रिशृंगं॥ अव्य
 यीभावत्रितनः॥ पूर्वोत्तराः अन्यपदार्थप्रधानेति॥ पूर्वपदार्थप्रधानो यथा॥ उपकुंभं॥ उत्तरपदार्थप्रधानो यथा॥ शकप्रति॥ अन्यपदार्थप्रधानो
 यथा॥ उन्नतगंगा यस्मिन् देशे उन्नतगंगो देशः॥ अन्यपदार्थेव संज्ञापामिति समासः॥ स्त्रियाः पुंवद्भावताविद्यतपुंस्कादनुसमानोधिकरणे स्त्रियां
 मप्ररणीप्रियादिषु॥ इति युवन्॥ इति समासः॥ प्राप्तवसरंतद्धितलक्षणविधास्यामः॥ सामान्याव्ययीभावारव्यास्तद्धितस्त्रिविधो मतः॥ प
 दानां तु समर्थानां प्रथमादाप्रसूयते॥ ५॥ कोर्थः॥ सामान्यवृत्तिरव्ययसंज्ञकोभाववचनश्चेति॥ तद्धितस्त्रिविधः॥ अनेकेषां परस्परसमर्थानां

८

केशेषु केशेषु गृहीत्वा रदं युधं प्रवर्तत इति केशकेशी॥ द्वंद्वैव द्वंद्वैव महत्पदं युधं प्र० द्वंद्वदंडी॥ सुष्टामुष्टी॥ कचाकची॥ करकरी॥ तत्रने
 नेदंमिति ससूते॥ समस्यने ग्रहणविषये सरूपे पदेनृतीयांते च प्रहरणविषये रदं युधमित्यर्थसमस्यने॥ कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः॥ अन्येषां
 माषेष्टयंते इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहेः पूर्वपदांतस्य दीर्घः॥ दाशग्रहणं॥ शिष्टप्रयो नुगा सारार्थे इति पूर्वपदस्य दीर्घः रचकर्मव्यतिहा
 रोकर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच समासांतः इति इच॥ यस्येति च॥ भस्यद्वर्णावर्णयोर्लोपः स्मादीकारे तद्धिते च परे रस्यकारलोपः
 ॥ तिष्ठेदुप्रभृतीनि च॥ तिष्ठेदुप्रभृतीनि शब्दानि रूपाणि अव्ययाव संज्ञानि भवन्ति॥ अव्ययीत्तावश्य॥ अव्ययीभावसमासो व्ययसंज्ञो
 भवति॥ अव्ययीदास्कृ॥ इति रूपोलुक्॥ द्विगं० यथा॥ दक्षिणस्याः पूर्वस्याः व्यदिशोर्यदंतं सारदक्षिणपूर्वादिक॥ अंतराललक्षणो यथा
 ॥ आदौ अने उदकं यस्मिन् सः तत्तत्त्रयांजगत्॥ यस्यां सा भूमिः॥ द्विदनामन्यतराले॥ द्विदनामानि संबन्धानि अंतराले वाच्ये सह सम
 स्यते॥ सबहुव्रीहिः सर्वनामो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः वक्तव्यः॥ द्विगुरात्तावितो यथा॥ अ एकवद्भावी अनेकवद्भावी चेति॥ एकव० यथा॥ त्रीणि
 शृंगाभिः समाहृतानि त्रिशृंगपुरं॥ त्रिभुवन्॥ पंचपूलाः॥ समाहृताः पंचपूली॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेणां॥ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे
 च परतः समाहारेणाभिधेयेदिक संख्येयसमानाधिकरणेनोत्तरपदेन समस्यते सत्पुरुषसंज्ञो भवति॥ संख्यापूर्वो द्विगुः॥ इति द्विगु

गु.त्यः गुणो.गुणवत्कुलं गुणवतीकुले गुणवतिकुलानि न दस्यास्यस्मिन्निति मतुपू इति मतुप्रत्ययः पाकुपधायाश्चमते
 र्गयवादिभ्यः इति मतुपोमकारस्यवकारादेशः यवादीन्वर्जयित्वा लचूयथा चूडास्या.चूडालः प्रणिस्थादातो लजन्यतर
 स्यामिति लचू वलं अ.वत्सलः हेरेनवान् अं सो बलं अस्यास्तीति अंसलेः वलवान् वत्सासाभ्यां कामबल इति लचू इलचूय
 था फेनो.निफेनिलः फेनादिभ्यश्चेति लचू तुंदो.तुंदिलः तुंदीदिभ्यश्चेति लचू शयथा लोमानि अ.लोमनाः नयथा
 पामास्या.पामनः इलचूयथा पिछास्या.पिछिलः लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः एभ्यः शब्देभ्यः शान इलचूप्रत्य
 याः शवंति णयथा प्रज्ञास्तीति प्राज्ञः श्रद्धास्यास्तीति श्रद्धः अर्वास्तीति आर्वा.वार्तः प्रज्ञाप्रश्रद्धार्वाभ्यां शन इति ण
 प्रत्ययः उरचूयथा उलताः दंताः अस्य दंतुरः दंतुन्नन उरचू इत्युरचू रयथा मध्क अस्या.मध्करः उपवृत्तपिम्कम
 धोरः इतिरप्रत्ययः वयथा केशोस्यास्तीति केशवः केशादिभ्यश्चेति वप्रत्ययः वप्रकरणे मणि हिरण्ययो रूपसंख्या
 नं मणिवः हिरणवः वलचूयथा रजोस्या.रजस्वलः रजः कृष्यास्तुतिपरिषदो वलचू इति वलचू इतिर्यथा धनः

धनी दचूयथा धमेने.धनिकः अतिइति दनो इति इति दनो दकस्येक इति कदेशः विनिर्यथा यशो.यशस्वी मयास्या.
 मायावी स्वग.स्वग्वी अस्मायामेधास्मजो विनिरिति विनिप्रत्ययः युस्यथा उर्णास्या.उर्णायुः उर्णायायुसितियुस् ग्मि
 निर्यथा वाग.वाग्मी वाचो ग्मिनिः इति ग्मिनिप्रत्ययः साचेति दीर्घः इलां श्रोतारदतिगत्वं अनचिचेति द्वित्वं श्रोतारिति
 लुवर्ण इति कारलोपः आलचू आटचूयथा यो बहु भाषते स वाचालः यो बहु बध्भाषते वाचाटः आलजाटचो बहु भाषणीत्याल
 जाटचो इति नचूयथा फलानि अस्पसंति फलिनः बर्हाणि अ.बर्हिणः फलवर्हाभ्यामिति च आरकन्यथा शृंगे म.शृंगकः वृंद.
 दारकः शृंगवृंदाभ्यामाकन्वक्तव्यः आलुचूयथा शीतं दसहते इति शीतालुः उष्णं न.उष्णालुः तृप्तः पुरेडाशः तंन सहते
 तृप्तालुः शीतोष्णातृप्तेभ्यदसहते इत्यालुचू चेत्तुर्यथा हिमं न.हिमेचेत्तुः हिमात्तदसहते चेत्तु उर्वक्तव्यः चूलोपथा
 वलं न सहते वलूलः वलाञ्चूलस्तदसहते वक्तव्यः इति चूलः उलुउ लौर्यथा वातानां समूहो वातूलः वातं न सहते इति वा
 तानां समूहेभ्यस्तन्न सहते इति वावक्तव्यः इति उलुउलः अण्यथा अश्वपतेरपत्यं पुमानाश्चवातः अश्वपत्यादि

9

भ्यश्चेत्यणु वसिष्ठस्या० वासिष्ठः ऋष्यधेकदृष्टिः कुरुभ्यश्च इत्यण् उपगोरपत्यं पुमान् ओ यगावः प्राग्दीव्यतोरण् इत्य
धिकृत्य तस्य पत्यामित्यण् ओर्गुणः उवर्णति स्य भस्य गुणस्तद्धिते जनपदो निवासो स्य जानपादः तस्य निवास इत्यण्
व्याकरणमधीतेवेति वा वैय्याकरणः तदधीतेतद्देहः नद्याभ्यां पादाभ्यां पूर्वोत्तुताभ्यां मेच पादांताभ्यां यवाभ्यां परस्य नदृ
धिः किंतु १ ताभ्यां पूर्वोत्तुताभ्यां क्रमादे जावगतेस्तः तद्धिते च नामादेः जिमिणिति च तद्धिते परे चोमादेरचोत्तुतिः स्यात् किति च
कितितद्धिते परे च तथा वुनयथा क्रममधीतेवेति वा क्रमकः पदकः क्रमादिभ्यां वुन् युवोरन को इत्येकादेनः खञ्जयथा
प्रियंगूनां भवनं क्षेत्रं ग्रैयंगवीनं मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मीडूवीनं एवं कौडूवीनं धान्यानां भवनं धानीति धान्यानां भवनेस्ते
त्रैरखञ् अञ्जयथा पंचालस्यापत्यं पुमान् पांचालः विदेहस्याप० वैदेहः जनपदश्चाब्दाक्षत्रियादञ् उत्सस्या० ओ
त्तः उत्सदिभ्योञ् इञ्जयथा दक्षस्या० दक्षिः अतदञ् अपत्यार्थं फक् यथा नउस्या० नाडायनः अश्वत्थस्या०
आश्वत्थायनः नडादिभ्यः फक् यञ्जयथा गर्गस्यापत्यं० गार्ग्यः गर्गादिभ्यां यञ् ठक् यथा विनतायाः अ० वैनतेयः

9.

प्रथमानां प्रथमादेव पदान्ति प्रत्ययप्रसयने ॥ तत्र सामान्यवृत्तिस्तद्धितस्तावत् ॥ श्लोकाः ॥ मनु कुजिलचः शोनेलज्जोरज्जाध्यवस्तथा ॥ बलच्ये
निष्यटन्येवसग्मिनिगोपिच ॥ ६ ॥ आलजाटजिनश्चेवाप्यारकन्नालुजस्तथा ॥ चेल्लल्लवर्द्धलोषाणुण्वुन्रव अत्रिजूफक ॥ ७ ॥ यशूटगैरगूट
धुरवण्ययदितावपि ॥ इतञ्चानडुचुचुचुच्यचणणपूचेष्टननैथोयुसच ॥ ८ ॥ तरपूतमपूचकल्पदेश्यदेशीयवित्पि ॥ जानीयद्व
यसंदधममात्रचटकयगोपिच ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा अष्टपंचाशत् एते सामान्यवृत्तयः ॥ श्लोकचतुष्टयस्य पदविज्ञातः ॥ मनुपू ॥ लुचू ॥ इलचू ॥
शान इलचू ण उरचू र व बलचू इनि ढन विनि युस ग्मिनि ॥ ६ ॥ आलुचू आटुचू इनचू आरकनू आलुचू चेल्ल उल्ल उल्ल
अणू वुनू रवणू अणू इणू फक ॥ ७ ॥ यणू टक ए रक इणू ढणू आरकू घ रव ण्य यत् इत् इतचू आनडू चुंचुपू चण
पू इष्टनू इयसू ॥ ८ ॥ तरपू तमपू कल्पपू देश्य देशीयुरू जानीयरू द्वयसचू दध्वचू मात्रचू टक तयपू ॥ ९ ॥ इति अष्टपंच
चाशत् सामान्यवृत्तयस्तद्धिताः ॥ मनुपू यथा ॥ गुणो स्यास्तीति अस्मिन्नस्तीति वा गुणवान् ॥ पुमान् ॥ गुणो अनयो वि
द्येत इति गुणवन्तौ ॥ गुणा एवासांसेतीति गुणवन्तः ॥ पुरुषाः ॥ गुणः अस्याः अस्यां वा अस्तीति गुणवती ॥ कन्या ॥ गु० यो ॥

चणप् अक्षरेणचित्तः अक्षरचणः तेनविनश्चुचुपूचणपो इतिचुचुपूचणपो चकारः प्रत्यययोरादेशोलुप्तनिर्दिष्टः तेनचकार
स्यनेत्वं इतिचुचुपूचणपोरादिचकारलोपाभावः इष्टन्प्रत्या इमेसर्वेपटवः अयमेषामतिशयेनपटुः पटिष्ठः अतिशयेनतम
विष्टिनो अतिशयेनविशिष्टार्थवृत्तेस्वार्थेएतेस्तः इतिइष्टन् अचोदस्यादिष्टि अचामध्येयोत्यः सआदिर्यस्यतद्विसंज्ञस्या
त् इतिउकारस्यटिसंज्ञा इष्टमेयः सुटेः टिलोपः स्यादिष्टमेयः सुइतिलोपः इमेसर्वेप्रियाः अयमेषामतिशयेनप्रियः प्रेष्ठः इ
मेसर्वेअयमेषामितिसर्वत्रयोज्यं अतिशयेनस्थिरः स्थुष्ठः अ० स्थिरः स्फुष्ठः अ० उरुर्वरिष्ठः अ० बहुहुलः बहिष्ठः अ०
गुरुः गरिष्ठः अ० वृधः वरिष्ठः अ० तृप्तः त्रपिष्ठः अ० दीर्घः द्राघिष्ठः अ० वृक्षरकः वृदिष्ठः प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुल
गुरुवृधदीर्घवृक्षरकाणां प्रस्थस्यवर्बहिर्गर्वर्षित्रपूद्राघि वृदाः प्रियादीनां प्रादयः स्फुरिष्ठादिषु इत्यादेशाभवन्ति प्रकृ
त्येकाच् इतिप्रकृतिभावः अति० स्थूलः स्थुविष्ठः अ० दूरः दविष्ठः अति० युवायविष्ठः कनिष्ठेवा अ० दुस्वः दृसिष्ठः अ०
क्षिप्रः क्षेपिष्ठः अ० शुद्रः क्षोदिष्ठः स्थूलदूरयुव ह्रस्वाक्षिप्रक्षुद्राणायवादिपरंपूर्वस्यचगुणः इति स्थूलादीनां यणादि

लोपः पूर्वस्यचगुणः अ० बर्हु भूयिष्ठः बहुर्लोपोभूचतहोः इति बहुरुत्तरस्यप्रत्ययस्यैकोलोपः बहुशब्दस्यभूरादेशः इष्टस्ययि
इ इतिइडागमः अ० प्रशस्थः वृधोवाज्येष्ठः ज्यच प्रशस्थस्यज्यः ज्यचेत्यनुवर्तमानेवृधस्यचइतिज्यादेशः अ० प्रशस्यश्रेष्ठः
प्रशस्यस्यश्रः इतिश्रादेशः अ० लघुर्लघिष्ठः अ० मृदुर्मादिष्ठः अ० कृशः कृशिष्ठः अ० पृथुः पृथिष्ठः पृथुमृदुपृथुकृशरुटपरिवृ
टानां एवरत्वं अ० अंकितः नेदिष्ठः अ० बाठः सार्दिष्ठः अंतिक बाठयोर्नेदसाधौ इतिनेदसाधावादेशोभवत्तः अ० तनुः तनिष्ठः
अ० अणुः अणिष्ठः अ० श्वेतः श्वेतिष्ठः अ० श्यामः श्यामिष्ठः अ० हरितः हरितिष्ठः अ० पिंजः पिंजिष्ठः इयसूत्रयथा अयम
नयोरतिशयेनलघुः लघीयान् अयमनयोरितिसर्वत्रयोज्यं अ० पटुः पटीयान् अ० प्रशस्यः श्रेयान् प्रशस्येतिश्रादेशः अ०
वृधः प्रशस्योवाज्यावान् ज्यादेशः ज्यादादीयस् आदेः परस्येति ज्याशब्दादुत्तरस्यइयनीकारस्यआड्रवति अ० अंतिकः ने
दीयान् अ० बाठः सार्धीयान् अंतिक बाठयोर्नेदसाधौ इतिनेदसाधावादेशो अ० स्थूलः स्थूलीयान् एवंस्थे दधीयानि स्यादि
स्थूलदूरेत्यादिनायणादिलोपः पूर्वस्यचगुणः अ० प्रियः प्रेयान् एवंस्थूलीयानि स्यादिप्रियस्थिरेत्यादिनाप्रियादीनांप्रादयः अ०

बहुः भूयान् बहोरिति बहोरुत्तरपदस्य प्रत्ययस्य कोलोपः बहुशब्दभूरादेशः अ० युवा अ० ल्योवा कयोनीन् युवात्ययोः कन्
 न्यतरस्यां इति कनादेशः अ० पृथुः प्रथीयान् पृथुम् द्वीत्यादिमृदोरत्वं अ० तनुस्तनीयान् द्विवचनविभक्त्योः पपदेतरवीयुक्तौ
 द्वयोरेकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे स्फुटितं तादेतौ स्तः इति इयस्कृन् तरप्रत्यायो यथा अयमनयोरतिशयेन कुमारः कुमार
 तरः पठतितरां विजयतेतरां द्विवचनविभक्त्येति तरप् किमेति उ० व्ययद्या यदा म्व इत्यप्रकर्षे इति आमप्र० तमप्रप्रत्ययो यथा
 सर्वेषामतिशयेन मृदुः मृदुतमः अ० मृदू मृदुतमा पचतितमा अतिशयिनतमविष्ठिनौ इतितमप् निउं ताच् इतितमप्
 किमेति आमप्रत्ययः कस्यप्रप्रत्ययो यथा ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कस्यः ईषदूनः इडः इडकस्यः देश्यो यथा ईषदूनो विद्वान् वि
 द्वद्देश्यः देशीयरमस्य यो यथा ईषदूनो विद्वान् विद्वद्देशीयः ईषदसमाप्तौ कस्यप्रदेत्यदेशीयरः इति प्रत्याः जातीयरप्रत्य
 यो यथा षट्प्रकारः षड् जातीयः प्रकारवचनेनियुक्तो जातीयर इति जातीयर द्वयसन्त्यथा ऊरुप्रमाणं अस्प ऊरुद्वयसं घञ्
 यथा ऊरुप्रमाणमस्य ऊरुद्वयं मोत्रच्यथा ऊरुप्रमाणरमस्य ऊरुमानं प्रमाणे द्वयसं नृदप्रभमानवः टक्यथा द्वारे

सौवर्ण्यः गांगेयः आंजनेयः स्त्रीभ्यो ङक् ऐङ्क्यथा चटकायाः चटकस्य वा अ० चाटकरः चाटकाया ऐरक् ङ्क्यथा गोधे
 या अ० गोधेरः लोपोऽव्योर्वालि इति यकारलोपः गोधेया ङ्क् आरक्यथा गोधाया अ० गोधारः आरगुदीचां इत्यारक् घप्रत्य
 यो यथा सन्नस्याः क्षत्रियः क्षत्राङ् इति घः छप्र० या स्वस्वरं स्वस्त्रीयः स्वस्वच्छः स्वप्र० या कुलस्याः कुलीनः कुलास्वः आ
 यनेयीनीयियः फटख छद्यां यत्ययादीनां प्रत्ययादेः फस्य आकन्ठस्य खस्य ईन् छस्य ईय घस्य इज् स्फुरितिक गोदीना
 मादेशाः स्युः ण्यो यथा कुरोरः कौरव्यः कुर्वादिभ्यो ण्यः यत् यथा मूर्ध्नि भवः मूर्धन्यः उरस्यः दंत्यः शरीरावयवाद्यन् इति
 यन् इत्यथा आज्ञातो गंधो यस्य सः उङ्गंधिः गंधस्य दुत्पत्तिस्फुरतिश्च इति इत् कुसुमस्येव गंधो यस्य सः कुसुमगंधिः उपमा
 नाच् इति समासांतः इत्यथा तारकाः संजाताः अस्य तारकिन्तं नभः तदस्य संजानं तारकादिभ्य इत्तच् इतीत्तच् अनङ् यथा कुं
 उपमाणमिव उधो यस्याः स्मकुं डो धी उधसोनङ् इत्यनङ् सकारस्योदेशः प्रत्ययसंज्ञाच्च बहुव्रीहेरुधसोऽङ् इति उङ्
 कुसुममेव धनुर्यस्य सः कुसुमधन्वा धनुषश्च इत्यनङ् सकारस्य समासांतः चुंचुप्रयाया विद्यायावित्तः विद्याचुंचुः

किमः कुः स्यात्तदोहोदोचविभक्तौ तदादोनामः इत्यत्र अनु एतदः प्राग्दिशीयेपरे अनेका ल्यात्वा सर्वादेशः इत्यनेन दौदेशः ना
 रि इदमइत् प्राग्दिशीय इति दत्तं सदायत्परस्परं अदसोत्तैति मत्ते किं सर्वनाम बहुभ्या व्यादिभ्यः किमः सर्वनाम्ना बहुभ्या
 च्चेति प्रागिशा इत्यधिकृत्य पंचम्यास्तसिल पंचम्यंतेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल स्याद्वा पणितः सर्वत इत्यर्थः आपितः उभयत इत्यर्थः
 पर्यभिभ्यां च इति तसिल तद्धितश्चासर्वविभक्तिः यस्यात्सर्वविभक्तिर्नोत्पद्यते सतद्धितोन्तोव्ययस्यादित्यव्ययसंज्ञा अव्ययादस्म
 प्रश्निसुषे लुक् नल्यथा कस्मिन्निति कुत्र यस्मिन्नित्यत्र एतस्मिन्नत्र अमुष्मिन् अमुत्र परत्र बहुत्र सप्तम्यास्त्वत् इति वत्
 अधुना च यथा अस्मिन्काले अधुना अधुनेति निपातितः किं निपात्यते इदमभावः अधुना च प्रत्ययः यस्येति चेत्यकारलो
 यः दानी प्रत्ययो यथा अस्मिन्काले इदानीं दानी च इदमोदानी प्रत्ययः एकाले इति दानी प्रत्ययः दा प्रत्ययो यथा सर्वस्मिन्काले स
 र्वदा सदा वा एकस्मिन्काले एकदा अन्यस्मिन्काले अन्यदा कस्मिन्काले कदा यस्मिन्काले यदा तस्मिन्काले तदा सर्वे का
 न्यकिं यत्तदः कालेदा सप्तम्यंतेभ्यः एभ्यः कालार्थेदा स्यादिति दा सर्वस्य सोन्यतरस्यादि दाहो प्राग्दिशीये सर्वस्य सोवे

तिसर्वशब्दस्य वासकारादेशः हिंल्यथा अस्मिन्काले एतर्हि इदमोर्हि च एते तो रथोः इदम एत इत इत्यादिशो स्तोराकारो
 अकारादोच प्राग्दिशीयेपरे इति इदम एतादेशः कस्मिन्काले कर्हि कदा यस्मिन्काले यर्हियदा तस्मिन्काले तर्हितदा एतस्मिन्काले
 एतर्हि अनयतनेर्हि लन्यतरस्या इतर्हि ल किमः कः किमः कः स्याद्विभक्तौ एत एत रत् एतो स्तोः रेफादो अकारादोच प्राग्दि
 शीयेपरे इति एत छब्दस्य एतादेशः ह प्रत्ययो यथा एतस्मिन्काले इह इदमोहः इतिहः अतयथा कस्मिन्काले क्व कुत्र कि
 मोत् वा स्यात् इति अत् कति किमः कादेशः स्यादिति थाल् प्रत्ययो यथा येन प्रकारेण यथा तेन तथा सर्वप्र सर्वथा प्रका
 रवचने थाल् इति थाल् थस् प्रत्ययो यथा अनेन एतेन प्र इत्थं इदस्त्तुमुः एतदोपि वा च्चः इति थमु प्रत्ययः न एते तो रथोः एतदः
 इति उभयत्र इदादेशः केन प्र कथं किमश्च इति थमु प्रत्ययः किमः क इति कादेशः अस्ताति प्रत्ययो यथा पूर्वस्यादि शिवसति
 पूर्वस्मादागत इति वा पुरस्ताद्वसति रेपुस्तादागतः पूर्वादिक् पुरः पुरस्तात् दिक् शब्देभ्यः पंचमी सप्तमी प्रथमादिभ्यो दिग्देश काले
 च स्तातिः सप्तम्यंतेभ्यो दिशिरूढेभ्यो दिग्देश काल इति भ्यः स्वार्थे अस्तातिः इति अस्ताति प्रत्ययः पूर्वाधराय धरायणा

मसिपुरधवश्चैषां भ्यः अस्तात्यर्थे असिः तयोगेचैषां पुर अधू अवदत्यादिशाः स्फः अस्तातिच विभाषावरस्यः इति अवशब्दस्य
 वैकल्पिक आदेशः यस्य प्रत्ययो यथा समाने अहनि सद्यः सद्य इति निपात्यते किं निपात्यते समानस्य सभावो यस्मिन् यो ह
 अन्यस्मिन् धेयेर्थे १२ परतु प्र० था पूर्वस्मिन् संवत्सरे परतु १३ आरितु प्र० था पूर्वतर संवत्सरे परारि पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उ
 त् आरितु इत्यतोऽर्थो भवतः संवत्सरे अस्मिन् धेयेर्थे १४ समसण प्र० था अस्मिन् संवत्सरे एवमः इदमः समसण प्रत्ययः इदमः
 दुभावः तद्धितवचामादेरिति वृद्धिः इण्काः इण्कुभ्यो परस्य आदेशप्रत्ययावयवस्य सस्य मूर्धन्यः १५ राद्य प्र० था परस्मिन्
 हनि परेद्यवि परस्मादेद्य प्रत्ययः १६ अद्य प्र० था अस्मिन् हनि अद्य इदमोऽज्ञावोद्य प्रत्ययः एद्य प्र० था पूर्वस्मिन् हनि पूर्व
 दुः अन्यस्मिन् हनि अन्येद्युः अन्यतरस्मिन् हनि अन्यतरेद्युः इतरस्मिन् हनि इतरेद्युः अपरस्मिन् हनि अपरेद्युः अध
 रस्मिन् हनि अधरेद्युः उभयस्मिन् हनि उभयेद्युः उत्तरस्मिन् हनि उत्तरेद्युः सद्यः परतु सरार्थे एवमः परेद्युः पूर्वकारन्य
 द्यरितरेद्युः परेद्युः रधरेद्युः रुभयेद्युः रुतरेद्युः इति निपात्यते सद्य आदि उक्ता आदेशप्रत्ययाश्च पूर्वान्यान्य

नियुक्तः देवारि तत्र नियुक्त इति षट् क् द्वारदीनां च इत्येजागमः अक्षौ दीव्यति खनति जयति जितं वा आक्षिप्तः तेन दीव्यति खन
 ति जयति जितं वा इति षट् क् दध्नां तदाधिकं मरीचेन संस्कृतं मरीचं तेन संस्कृतं इति षट् क् तयप् प्रत्ययो यथा द्वौ अवयवौ अस्य द्वितयं
 इयं त्रयो अवयवाः अस्य त्रितयं त्रयं पंच अवयवाः अस्य पंचतयं संख्यया अवयवे तयप् द्वित्रिभ्यां तयस्यापञ्चादिति विकल्पेन अ
 यजादेशः इति सामान्यप्रवृत्त्ययः अथाव्ययस्तद्धितकातरः ~~तसिल्ल~~ श्लोकः ॥ तसिल्ल नल्ल धुनां दां नो दाहिं बल्लाहं ॥ थाल् थमापि च ॥
 अस्तातिर्षः परतु चैवाथारितु समसणावपि ॥ १० ॥ एयाधेद्युतरस्तु चातरल्लरिष्ठातिलौतया ॥ एनवाजाहि धाश्चैव ध्यमुञ्च पि धमुञ्
 तया ॥ ११ ॥ एधाजामावित्रिंशत् प्रत्ययास्तद्धिताव्ययाः ॥ ॥ तसिल्ल नल्ल अधुनाच् दानीं दा हिं ल हा अत् थाल् थम् अ
 स्तातिः युस् परतु आरितु समसणु एद्यवि अद्य एद्य अतस्तु अतीरितु रिष्ठातिल्ल एनप् आच् आहि धा ध्य
 मुञ्च भमञ् एधाच् इति पदं तसिल्ल यथा कस्मात्कुतः यस्माद्यतः तस्मात्ततः अस्मादतः अस्मादितः अमुष्माद्
 सुतः परस्मात्परतः बहुनः प्राङ्शिरोविभक्तिः दिक्शब्देभ्यः इत्यत प्राग्वक्ष्यमाणा विभक्तिसंज्ञाः स्फः कुतिहोः

दूरेवसति दक्षिणाहिवसति उत्तरस्यादित्रिणामेस्पदूरेवसति उत्तराहिवसति ॐ उत्तरावा आहिवदूरेदक्षिणान्चादात् इति
 आहि आचव उत्तराच्च इति आहिदान् धप्र०था कतिप्रकारः कतिधा बहुप्रकारः बहुधा एकप्र० एकधा संख्यायाः विधार्थे
 धाक्रियाप्रकारेवर्तमात् संख्यात्राब्दोत्सार्थेधास्यात् इति धा ध्यमुप्र०था एकप्रकारः एकध्यं एकधावा एकाधो ध्यमुजून्यत
 रस्या इति ध्यमुज् धमुज्प्र०था द्विप्र० द्वौ धं द्विधा त्रिः प्र० त्रे धं त्रिधावा द्विः श्योश्च धमुज् आ०यां धरत्यस्यमञ्वास्यादि
 तिवाधमज् एधाच्प्र०था द्विः प्र० द्विधा त्रिः प्र० त्रेधा एकधाच्च इति एधाच् आम्र०था विजयतेतरां कमेतिउ व्यद्यादाम्
 इव्यप्रकर्षे इत्याम् इत्यव्ययप्रत्ययः ॥१०॥११॥ ॥अथभावाख्यस्तत्स्थितप्रकारः॥ श्लोकः॥ त्वंतलविमनिचूष्यञ्च यद्यटग्यगज
 पवुजः॥ इत्येकादशसंज्ञाः प्रत्ययाभाववाचकाः ॥१२॥ त्वं तत् इमानिचूष्यञ्च यत् यदक् यक् अञ् अणु यञ् त
 ल्प्र०था यदोर्भावः पत्वँटु मृदोर्भावः मृदुत्वं तत्प्र०था यदोर्भावः पटुता मृदुता तस्यभावस्त्वतलो प्रकृतिजन्यबोधेप्रका
 रोभावः इति त्वतलो त्वांतं क्लीबं इति क्लीबत्वं तंतस्त्रियां इति स्त्रीत्वं इमानिचूष्यथा पृथोर्भावः प्रथिमा म्रदिमा भ्राश

मित्यादिपृथ्वादिभ्यश्चानिच्वा इति इमानिचू इष्टमेस्त्वेरितिलोपः पृथुमृदिस्यादिनारत्वं पृथोर्भावः पटिमा लघो
 र्भावः लघिमा रुचस्यभावः रुशिमा क्षिप्रस्य० क्षेप्रिमा रुद्रस्य० रौद्रिमा ह्रस्वादीनापृथ्वादित्वात्स्छूलदूरेतियणादिलोपः पू
 र्वस्यगुणः प्रियस्य० प्रेमा उरोर्भा० वरिमा बहुलस्यभावः बलिमा गुरो० गरिमा दीर्घस्य० द्राघिमा प्रियोरु बहुलगुरुदीर्घाणां पृ
 थ्वादित्वात् प्रियस्त्विरेतिप्रोदशादयः बहो० भूमा बहोर्लोपोभूचबहोः इति इमानिजिकारलोपोवश्चत्तरोदनाः साधो० साधिमा
 अणो० अणिमा तनो० तनिमा मंहो० महिमा हिमस्य० हिमिमा श्वेतस्य० श्वेतिमा नीलस्य० नीलिमा पृथ्वादिभ्य इति सर्वत्र
 इमानिचूष्यञ्च यथा रुकुस्यभावः रौकुयं दृढस्य० दृढ्यं सुप्तस्य० सोप्ताग्यं वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च इति ष्यञ् षः प्रत्य
 यस्यषादिरित् इदृगसिध्वंते पूर्वपदस्यच इत्कभयपददधिः जडस्य० कर्मवा ज्ञउयं भौग्यं ब्राह्मण्यं गुणवचनब्राह्म
 णादिभ्यः कर्मणिच इति ष्यञ् यत् यथा स्तेनस्य० स्तेयं स्तेनाद्यनोलोपश्च इति यत्तनलोपः य प्रत्ययायथा सस्य० सरव्यं स
 र्व्यर्थः इति यः ढक्यथा कये० कायेयं ज्ञाते० ज्ञातियं कपिना ल्योढक इति ढक् यक्यथा वृहस्पते० बार्हस्पत्यं गृहपते०

१६

गार्हपत्यं सेनापतेः सेनापत्यं पुरहितस्य यौहित्यं पत्यंतरापुरोहितादिभ्यो यक् अज्यथा अश्वस्य आश्वं उद्रस्य औष्ट्रं कु
मारस्य भावः कौमारं आङ्गानं प्राणपत्तातिवचनोद्गानादिभ्यो ज् इत्यञ् अण्यथा द्विहायनस्य द्वेहायनं त्रैहायनं चतुर्हा
यनं यूनः यौवनं स्त्राविरस्य स्त्राविरं हायनांतयुवादिभ्यो ण् इत्यण् रुचे शोचं पृथो पार्थिवं मृदो मार्वं गुरो गोरवं
दृगताञ्चलघपूर्वात् इत्यण् वुञ् यथा रमणस्य रामणीयकं आर्यस्य आर्यकं वसनीयस्य वासनीयकं आचार्यकं
योपघादुरूपोत्तमादुञ् ॥ १२ ॥ ॥ इति प्रयोगसंग्रहविवेकवररुचिस्तौतधितप्रत्ययलक्षणं नाम द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥
श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ तद्धितप्रयोगमनूयति उः प्रत्ययाभिधानमनुष्ठास्यामः ॥ श्लोकः ॥ तिप्तस्तेसि सित्तिपोथश्चथमिपावस्म
सौतथा ॥ तातांज्ञा अथथाश्चैवाथां ध्वमाविडुहिमहिउः ॥ १ ॥ तिउः क्तमः तिपू तस् सि तिप् थस् थामिप् वस् आतां झ
थास् आथाम् ध्वम् इड वहि महिइ तिप्तस्सिसिथस्त्रुमिषस्मस्त्तातांझथासाथं ध्वमिडुहिमहिउः ते एते अंते
से एधे ध्वे एवहे महे त आतां झ तास् आतां ध्व इड वहि मह महे महिउः इत्यष्टादशधातिउः वदितव्यः

१६

२३

६

तरेतरपराधरोभयोतरेभ्यः एयस्यस्ययाश्च १८ अतस्तुचूप्रंथा दक्षिणस्मिन्देवसतिदक्षिणस्यां वसतिवा दक्षिणतोवसति
दक्षिणतो रमणीयः उत्तरास्मिन्वसति उत्तरस्मादागतः उत्तरागतः दक्षिणोत्तरामनस्तुचू परस्मिन्देवसतिपरस्मादागतोवा पर
तः वसति परस्ताद्वसतिपरते आगतः परस्तादागतः एवमवरतः अवरस्तात् स्मविभाषापरावराभ्यां इतिवैकृत्यिकोऽतस्तुचू आ
तिर्यथा उत्तरस्मिन्देवोवसति उत्तरस्मादेशागतोवा उत्तराद्वसति उत्तरादागतः उत्तराद्रमणीयः एवमधराद्वसति अधरादागतः
अधराद्रमणीयः एवं दक्षिणात् उत्तरादक्षिणादातिः इत्यादिप्रयः शरित्प्रंथा उर्ध्वं वसति उपरिवसति रिष्टातिप्रंथा उर्ध्वं वस
ति उपरिष्टाद्वसति उपर्युपरिष्टात् इत्यनेन निपात्यते उर्ध्वं त्र्यस्य उपभावेरित् रिष्टाति लचूप्रत्ययः एनपप्रत्ययायथा उत्तरस्मि
न्देवो रमणीयः उत्तरेण रमणीयः एवमधरेण दक्षिणेन एनवन्यतरस्याम दूरेपंचम्याः उत्तरादिभ्य एनप्रास्यात् अवध्यवधि
मतोः सामीप्ये पंचम्यातातुन इत्येनपप्रत्ययः आच्यथा दक्षिणस्यादिशि रमणीयः दक्षिणाद्रमणीयः दक्षिणादाचू अस्ता
तेविषये अपंचम्या इत्येव इत्याचू अपंचम्याः किं दक्षिणादागतः आहिप्रत्ययोयथा दक्षिणस्यादिशि ग्रामस्य वसति

तत्तिडः समूहदशधा संज्ञा यथा प्रत्ययः १ वित्तक्तिः २ परस्मैपदं ३ आत्मनेपदं ४ प्रथमपुरुषः ५ मध्यमपुरुषः ६ उत्तमपुरुषः ७ एकवचनं ८
द्विवचनं ९ बहुवचनं १० केषां प्रत्ययसंज्ञा ॥ सर्वेषामष्टादशानां तिङां प्रत्ययसंज्ञा विभक्तिसंज्ञा च परस्मैसंज्ञा कथितं तेषां तिङान्वयवृ
त्तार्थं वा देशवपरोद्धिधा ॥ परस्मैपदं आख्यातं तडांवात्मनेपदं इत्यस्यार्थः ॥ तिप् तससि सिप् पस् धमिप् वस् मस् इत्येतानि तिङान्वयवृ
त्तार्थं वा देशवपरोद्धिधा ॥ शतृधस् इत्येकादशधा परस्मैपदमुक्तं कृतमदात्मनेपदं तडिति ते आत्ताम् स घास् आथाम् ध्वम्
इद् बहि महिड् इति तडः कारणेन सह प्रत्याहारत् ॥ तिडित्यनेन उत्तराणि नववचनानि गृह्यन्ते ॥ अनाविति ॥ शानच् कानच् रुत्सृष्टानुवं
धयोर्महणा देवात्मनेपदमित्येकादशधा वेदितव्यं ॥ केषां पुरुषसंज्ञा ॥ परस्मैचात्मनेपदोरेव च नानि विधात्रिधा ॥ त्रयस्ते पुरुषाः त्रया

इति वरुचिप्रणीतः प्रयोगसंग्रहः समाप्तः ।

व्याकरणम्

४३ / ४ (४)

१६

१६